

Ольга ВАКУЛЬЧУК

кандидатка історичних наук,
завідувачка відділу пресознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), vakulchuk@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4171-3886>

Любов ДУБРОВІНА

докторка історичних наук, професорка,
член-кореспондентка НАН України,
генеральна директорка Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), dubrovina@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1011-7910>

Багатотиражні газети 1920–1930-х рр.: до питання методики історико-джерелознавчого дослідження

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.170>

УДК: 930.1

Анотація. Мета статті – розкрити специфічні особливості багатотиражних часописів як окремого виду історичних джерел газетного типу, визначити основні методологічні засади та окреслити комплекс емпіричних методик, що дозволяють розкрити джерелознавчий потенціал багатотиражок 1920 – 1930-х рр. **Методологія** базується на принципах історизму й об'єктивності, системності, використано методи хронологічний, атрибуції, класифікації, систематизації, структурно-функціонального та бібліографознавчого аналізу. **Наукова новизна.** Уперше розкривається специфіка комплексу багатотиражних газет 1920–1930-х рр. як окремого виду галузевої періодичної преси та об'єкта історичного джерелознавства. Визначено специфічні особливості комплексного дослідження багатотиражок, засобів відображення ними історичної дійсності та можливості вивчення їх інформаційного потенціалу. **Висновки.** Багатотиражні газети – масові періодичні видання, окремий специфічний вид радянської преси, становлення якого припало на період 1920 – початку 1930-х рр., коли партія й держава розробляли стратегію і тактику реалізації завдань ідеологічного впливу на свідомість «широких мас», організації «соціалістичного будівництва», прискорення економічного розвитку. Величезний пропагандистський потенціал, закладений у багатотиражних газетах, став полігоном маніпулятивних методів впливу на формування радянської ідеології та посилення контрольної функції партійних органів. Одночасно формувалися нові трудові відносини, ідейний патріотизм працівників, який сприяв згуртованості трудових колективів. Розгалуження структури й розвиток функцій багатотиражних газет, збільшення їх кількості та різновидів відображало цей процес та поступовий рух від відносної самостійності до абсолютної включеності у загал радянської преси. Водночас багатотиражки – це живе джерело місцевого характеру, що може бути розкритим як через використання загальних принципів методології історичної науки, так і з допомогою часткових методик виявлення й атрибуції газет, наукового опису, класифікації та систематизації, інших ознак, що залежали від конкретно-історичних умов, пошуків методів політичного й економічного утвердження радянської влади.

Ключові слова: багатотиражні газети як історичне джерело, радянська ідеологія, атрибуція багатотиражних газет, пресознавство, ретроспективна бібліографія.

Пресознавчі студії за останні роки набули значної актуальності у зв'язку зі звільненням української науки від попередніх стереотипів та ідеологем. Це дозволяє значно розширити джерельну базу і предмет досліджень історичних процесів та явищ у певні періоди часу, об'єктивно розкрити джерельний потенціал різних видів періодичної преси, у тому числі багатотиражної, як окремого виду масових джерел, з'ясувати кількісні параметри багатотиражок, їх місце у структурі періодики, провести класифікацію та систематизацію, визначити тематичну спрямованість її різних підвидів, ступінь впливу на свідомість пересічних людей, установити причини, умови, конкретні обставини появи кожного видання і припинення його виходу.

Багатотиражні газети – група видань радянської преси, її специфічний вид. Видавалися на промислових підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, установах, військових частинах, публікувалися політвідділами МТС, громадськими об'єднаннями, профспілковими організаціями та відображали переважно їхню трудову діяльність. Своєю появою багатотиражні газети завдячували стіннівкам: досвід участі пересічних членів виробничих колективів у виготовленні стінних газет, яких у 1920-х рр. налічувалися тисячі, призвів до усвідомлення необхідності заснування друкованих багатотиражок. Першими з'явилися фабрично-заводські, тому їх кількість значно переважає всі інші різновиди багатотиражних часописів (така ситуація зберігалася впродовж всього періоду існування цього виду періодичних видань). Станом на серпень 1929 р. в радянській Україні існувало 90 «суто робітничих газет», їх загальний разовий тираж сягав 200 тис. примірників, отже заводські видання мали таку ж кількість передплатників – «твердого кадра регулярних читачів, на яких газети базуються у своїй роботі»¹. Найбільше багатотиражок на території республіки в 1920 – на початку 1930-х рр. виходило в індустріальних центрах – Дніпропетровську, Запоріжжі, Кіровограді, Краматорську, Макіївці, Сталіно, Харкові, а також у Вінниці, Києві, Одесі.

До групи багатотиражних газет об'єктивно приєднуються й такі їх різновиди, як тематичні додатки, «сторінки», спецвипуски, бюлетені. Багатотиражна преса виникла на початку 1920-х рр., що визначалося цілою низкою постанов партії та уряду СРСР (а також УСРР). Влада всебічно підтримувала, сприяла її розвитку, розраховуючи на величезний, закладений у ній, пропагандистський потенціал. Ідеологічна концепція ролі багатотиражної преси як міцного важеля виховання та організації трудових колективів «знизу», психологічного сприйняття радянських перетворень, розвитку політичної й економічної стратегії комуністичної партії, реалізації курсу на підсилення впливу партії та уряду, розуміння необхідності проведення індустріалізації, колективізації, перебудови вищої освіти й науки, – викликала підсилену увагу ВКП(б) і КП(б)У до низової преси як інструмента формування свідомості «мас», адже через багатотиражки ідеологічний вплив поширювався на всі верстви населення (аж до окремого працівника).

Як явище масового періодичного друку, феномен і специфічний вид радянської преси, багатотиражні газети 1920–1930-х рр. довгий час залишалися поза увагою дослідників через загальну оцінку преси як другорядного або її недооцінку як достовірного джерела через політико-ідеологічну заангажованість. Історики радянського періоду концентрували свою увагу на більшовицькій пресі як засобі друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПРС та КПУ, натомість багатотиражні газети в той час розглядалися під кутом масової партійної роботи й народної ініціативи в газетному русі².

Незалежність України відкрила можливості нових засад вивчення преси. З'являються студії, що певною мірою стосуються теми відновлення вивчення історії преси у цілому, у

¹ За керівництво заводською друкованою газетою // Комуніст. – 1929. – 13 серпня. – С.3.

² Вакульчук О.А. Історіографія багатотиражних газет 1920–1940-х рр. як складової радянської періодики // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.27. – К., 2021. – С.211–220.

тому числі й окремих аспектів багатотиражної. Серед таких праць – дослідження І.Герман, Л.Гриневиц, О.Коляструк, О.Коновця, І.Крупського, В.Солдатенка, К.Шпакович. Значний розвиток у цей період отримало вивчення преси Галичини, Буковини, Закарпаття (розвідки В.Габора, О.Дроздовської, М.Романюка, Л.Сніцарчук). Об'єктивні дослідження не-радянської преси 1917–1921 рр. провели О.Богуславський, П.Губа, Р.Піріг, О.Позняков, М.Романюк, Г.Рудий, С.Сегеда, Н.Сидоренко, П.Федоришин та ін.³

Важливо спеціально згадати дослідження методологічних засад історії преси як спеціальної історичної дисципліни пресознавства у працях М.Романюка⁴ і Г.Рудого⁵. Пресознавство вони розглядають як галузь знань про пресу, що має свій об'єкт, предмет і методи. Відзначається, зокрема, і доцільність широкого застосування емпіричних методів студіювання газетних фондів у бібліотеках із метою розширення їх інформаційного потенціалу та залучення до наукового обігу. Прикладною функцією досліджень фахівці вважають створення аналітичних науково-довідкових і пошукових систем (бібліографічні довідники, каталоги, бази даних, цифрові ресурси з розвинутою системою аналітичних анотацій) як необхідного елемента бібліотечно-джерелознавчої евристики, що охоплюють усі кількісні та якісні параметри системи багатотиражної преси з широкими функціями адресного пошуку інформації і слугують сегментом джерельної бази історичних досліджень.

У теорії пресознавства ще не сформовано узагальнюючого поняття, що ввібрало б найхарактерніші риси та функціональні ознаки багатотиражної преси як виду історичного джерела, хоча й визнається її політико-пропагандистська, ідеологічна роль, інформаційна складова щодо певної соціально-економічної галузі, а також для історії державних установ, підприємств, навчальних закладів, інших організацій. У радянський період ці властивості багатотиражок як джерел було використано для підготовки серії видань з історії фабрик і заводів⁶. Процеси становлення й формування багатотиражних газет 1920–1930-х рр. як унікального явища радянської періодики до останнього часу не стали об'єктом спеціального дослідження, що пов'язано, передусім, із відсутністю історико-бібліографічної реконструкції складу багатотиражних газет того періоду, трудомістким процесом їх виявлення у значних за обсягом фондах газетної періодики та особливостями опрацювання, адже ці часописи спеціально не виокремлювалися у фондах або не зберігалися взагалі, вони не представлені достатньо в каталогах як окрема категорія газет.

Перешкодою є й поняттєва специфіка такого явища, як багатотиражні газети. Сам цей термін не може бути застосований як єдиний орієнтир для пошуків цих джерел у зв'язку з багатьма альтернативними назвами, які використовувалися паралельно майже весь час існування цього виду періодики. Практика використання терміна показує, що його сутність відображає переважно виробничий аспект видання газети на підприємствах, а не кількість накладів, і включає всі види періодичних видань (як, власне, газети, так й інші види газетної продукції), котрі виходили оперативно та не мали періодичного характеру. Це, зокрема, «сторінки», «блискавки», спецвипуски, бюлетені тощо. Розуміння змістовної суперечності поняття «багатотиражні газети» та його недосконалість як загального визначення цього виду газет викликало появу паралельних термінів: «первинна», «виробнича», «мала», «низова», «локальна» преса тощо. Термін «мала преса» існував ще у ХІХ ст. для характеристики масових газет, переважно «листоків»,

³ Вакульчук О.А. Багатотиражна преса України 1917–1941 рр.: становлення, розвиток, контент / Відп. ред. Л.А.Дубровіна. – К., 2021. – 536 с. (бібліографія на с.538–597).

⁴ Романюк М.М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна: до постановки проблеми // Поліграфія і видавнича справа. – Вип.39. – Л., 2002. – С.9–19.

⁵ Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело // Бібліотечний вісник. – 2008. – №1. – С.29–35.

⁶ Ясь О.В. «История фабрик и заводов» // Энциклопедия истории Украины. – Т.3: Е–Й. – К., 2005.

розрахованих на пересічного обивателя з невибагливим смаком і невисоким рівнем освіти. У періодиці 1920–1930-х рр. часто трапляється назва «малотиражки», що пояснюється невеликими накладками цих видань порівняно з центральними чи обласними газетами. За своєю термінологічною суттю ця назва чітко відображає специфіку цього виду преси за ознакою кількості накладів. На практиці термін «малотиражки» виходить за межі лише періодичних видань і може включати й інші види, що друкувалися невеликими накладками. Використовується також термін «первинна преса», адже вона висвітлює проблеми рівня мікросоціуму, яким є виробничий, студентський або інший колектив. Усі означені назви відбивають змістовну складову багатотиражної преси як низової ланки в ланцюзі побудови структури періодики, призначенням якої є адресне орієнтування на різні соціальні прошарки суспільства.

Нині термін «багатотиражні газети», попри очевидну його недосконалість, у науковій сфері використовується як усталений, він увійшов до наукового обігу як однозначний типологічний термін, що існував із початку зародження цього виду періодики і трактується як такий, що за своїм походженням пов'язаний із розгортанням діяльності виробничих колективів, установ, навчальних закладів, інших організацій. Його виникнення та утвердження відбувалося в період, коли почали відмовлятися від практики стінних газет на виробництві й в установах, і переходили до більш ефективних масових тиражованих газет, котрі, безумовно, відрізнялися накладками від стінних. Термін прижився у щоденному спілкуванні в його типологічному сенсі.

Необхідним етапом опрацювання та введення до наукового обігу всього великого комплексу цих джерел є емпірична стадія дослідження, на якій реалізуються методи евристики джерелознавчої атрибуції, бібліографознавчої реконструкції, статистичного аналізу. Застосування цих методів дає можливість отримати об'єктивну інформацію про джерельний комплекс газет: загальну кількість, назви та їх зміни в певний історичний період, походження й підпорядкування, профіль, час існування та періодичність, наклад і кількість номерів, видавців, авторів, мову й лексичні особливості, місце видання (географічна локалізація, адміністративне підпорядкування), наявність додатків тощо.

Наступним етапом є застосування спеціальних камеральних методик наукового описування багатотиражних газет, які б виходили за межі формально-бібліографічного, заснованого на засадах фасетної класифікації, і формували принципи аналітичного джерелознавчого описування їх як історичного джерела, із визначенням обов'язкових або бажаних елементів розкриття складу і змісту. Це дає матеріал для проведення класифікації та систематизації газетних джерел як методів пізнання об'єкта, що допомагають розкрити видову й типологічну структуру системи багатотиражних газет, надати матеріал для подальшого аналізу та синтезу інформації, їх оцінку як явища в контексті історичних чинників, напрямів діяльності, умов створення й існування, встановлення загального та специфічного в розвитку різних видів багатотиражок, змістовних особливостей їх функціонування на тлі суспільно-політичної ситуації.

Виявлення багатотиражних газет зазначеного періоду стало можливим завдяки фронтальному перегляду газетних фондів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського з подальшою підготовкою науково-довідкових видань газетної періодики, які включають усі види газет та охоплюють період від 1816 по 1960 рр. Уперше в покажчики включено всі виявлені багатотиражні видання, що представляють усю Україну, створено електронний ресурс на базі аналітичного бібліографічного опису⁷. Газетний фонд НБУВ є основним масивом газетної періодики 1920–1930-х рр., найбільшим в Україні, оскільки поповнювався обов'язковим примірником усіх видань

⁷ Газети України 1917–1920 рр. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2014. – 436 с.; Газети України 1930–1934 рр. у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Каталог: У 2 ч. – К., 2004. – Ч.1. – 853 с.; Ч.2. – 986 с.; Газети України 1935–1940 рр. у фондах НБУВ: Каталог: У 2 ч. – К., 2012. – Ч.1. – 570 с.; Ч.2. – 662 с.

як центральних, так й обласних, за весь час існування бібліотеки. В обласних книгозбірнях, як правило, зберігається дублетний масив багатотиражної преси. Отже загальноукраїнська репрезентативність цього масиву газет дає змогу та підстави для отримання статистичних даних і проведення узагальнюючих досліджень теоретичного й науково-практичного характеру.

Із газетного комплексу НБУВ (що складається з понад 256 тис. річних комплектів газет) виявлено 12 115 багатотиражних часописів 1917–2016 рр. Із них обрано для опрацювання понад 3,5 тис. газет 1920–1930-х рр., які збереглися до нашого часу і класифіковані нами за галузевим принципом на заводські й фабричні, транспортні, шахтні, навчальних закладів, колгоспні, радгоспні, газети МТС, артілей, військових частини, профспілок та ін., що охоплювали всю організаційну структуру радянських державних установ і громадських об'єднань. Крім того, залучено друковані стіннівки, одноденні газети, бюлетені та випуски виїзних редакцій із різних питань та різного місцевого підпорядкування, а також такі різновиди багатотиражних газет, як додатки, «сторінки», спецвипуски, екстрені, «штурмові» випуски, бюлетені, спецбюлетені тощо⁸. Сьогодні можна знайти ці газети в опублікованих покажчиках, карткових каталогах, електронних ресурсах газетного фонду НБУВ, за хронологією й назвами.

Період 1920–1930-х рр. є окремим об'єктом аналізу багатотиражних газет як історичного джерела, адже пов'язується з повним циклом становлення феномену радянської багатотиражної преси в її різноманітності: від зародження, розвитку різних видів та функцій, формування масового руху робітничих і селянських кореспондентів до повного нівелювання «народної ініціативи» та специфічних особливостей газет, їх підпорядкування завданням «будівництва соціалістичної держави», вимоги дотримання єдиної ідеологічної спрямованості. Однак тематика публікацій, зовнішні ознаки, кількісні характеристики газет 1920-х рр. мають суттєві відмінності від тих, що виходили у 1930-х. У 1920-х рр. ступінь правдивості відображення дійсності певною мірою все ще залежав від самої газети, відповідальності й позиції керівництва, професійного рівня тих, хто її випускав, що підвищувало роль часопису як джерела інформації, – для переважної більшості працівників єдиного доступного. Щодо назв, то для 1920-х рр. характерні такі: «Закатка», «Дайош папір», «Донецька самочерпка», «Дмухання домни», «Лобогрійка», «Обтискач», «Перо-шило», «Погонялка», «Свинцегрыз» та ін. Показово, що у цей період частина газет друкувалася трьома мовами – українською, російською та їдиш. При цьому відсоток статей українською й російською майже однаковий, на їдиш публікувалося до 13% матеріалів.

Натомість для 1930-х рр. характерна значна політизація назв і текстів публікацій, відсутність стабільної назви та її предметного визначення, що пов'язано з постійними змінами конкретно-історичних обставин, виникненням нових умов розвитку промисловості, формуванням соціально-економічних важелів управління державою, посиленням політичних механізмів впливу на масову свідомість, формуванням стереотипів мислення народу⁹. Багатотиражні газети 1930-х рр. – це видання періоду тоталітаризму, жорсткої уніфікації суспільно-політичного й культурного життя країни. Ці процеси відбилися в назвах багатотиражок: «Держжинець», «За промфінплян», «За сталінський врожай», «Ленінська ДніпроГЕС», «Микояновець», «Стахановець», «Сталеливарник», «Трибуна олійника», «Ударник» та ін.

Кількість багатотиражних газет надзвичайно велика, що свідчить про забезпечення цього напрямку радянською владою як дієвого інструмента впливу на свідомість людини. Найбільша частина (46% від загальної кількості 1920–1930-х рр.) належить

⁸ Див.: Вакульчук О.А. Багатотиражна преса України 1917–1941 рр.: становлення, розвиток, контент. – К., 2021. – 536 с.
⁹ Вакульчук О.А. Багатотиражні газети як комплексне історичне і бібліографічне джерело і засіб комунікації // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.26. – К., 2020. – С.224–238.

фабрично-заводським, що пояснюється посиленням курсу на індустріалізацію, розбудову промисловості й уведення в експлуатацію великих промислових підприємств. У цей період вони визначилися з структурою, формою, галузевою специфікою, адресним інформуванням: виходили газети будівельників, друкарів, гірників, деревообробників, цукровиків, металургів, текстильників, працівників транспорту, торгівлі, харчової промисловості тощо. Значний відсоток склали колгоспні, радгоспні та часописи політвідділів МТС (38%). Суттєво менше газет шахт і копалень (приблизно 6%), навчальних закладів, переважно вишів (7%). Решта – видання виборчкомів, профспілок, громадських організацій, місць позбавлення волі тощо.

Багатотиражна преса за змістом статей та оформленням реалізовувала низку функцій, такі, як пропаганда цінностей, проголошених актуальними на той час, громадський контроль над життям колективу й окремих його членів, заохочення працівників до виконання та перевиконання планів, залучення народної ініціативи в культурно-масовій роботі, передусім клубній, а також у численних заходах на державному рівні. Газети виробничих колективів виконували функцію засобу демонстрації «соціалістичної демократії», були важелем впливу на різні сфери діяльності колективу, інструментом заохочення рядових працівників до управління виробництвом. Звідси випливає розуміння, що сфера досліджень багатотиражної преси, окрім інших, включає й соціально-психологічний аспект, що проявляється в методах впливу газети як виразника колективної думки на внутрішню психологічну атмосферу, певним чином регулюючи її.

Особливість багатотиражних видань як історичного джерела полягає також у специфіці процесу формування газетою читацької аудиторії, масовому залученні членів колективу до її читання завдяки публікації матеріалів, що викликають найбільший інтерес, і впливу цієї аудиторії на газету через вимогу враховувати її інформаційні потреби. Багатотиражки декларувалися як продукт «самодіяльності мас». Участь працівників підприємства (робітників, інженерно-технічних кадрів тощо), студентів і викладачів навчальних закладів, службовців різних рівнів у роботі багатотиражних газет як наочний приклад цієї «самодіяльності» – одна зі специфічних рис багатотиражних газет. Соціальний склад кореспондентів певною мірою відображав структуру колективу. Тому з усіх видів преси багатотиражки, зокрема 1920-х рр., які з'явилися з ініціативи пересічних членів колективу, демонструють високий показник збіжності інформаційних потреб читачів і задоволення цих потреб часописом. У 1920 – на початку 1930-х рр. ці газети висвітлювали широке коло тогочасних актуальних тем і проблем, де, разом із партійним і комсомольським життям, у великому відсотку публікацій розглядалися виробничі питання, винахідництво, «соцзмагання», «школи малописьменних», побут, дозвілля, соціальні взаємини між членами колективу. Також заохочувалася й підтримувалася літературна творчість, фізична культура і спорт, художня самодіяльність. Видання містили значну кількість гасел, малюнків, фото, карикатур.

Із початку 1930-х рр. ситуація кардинально змінювалася, збільшувалася кількість статей про засудження опозиційної думки, виявлення «шкідників», «ворогів», «шпигунів», проведення «чисток», що свідчило про наступ тоталітарної системи. У другій половині – наприкінці 1930-х рр. багатотиражна преса втратила своє значення в колективі як неформальний виразник робітничої ініціативи й була повністю підпорядкована державно-партійному контролю. Змінювалися формальні ознаки газет: формат, розташування матеріалів, стиль публікацій. Ставав властивим особливий пафос, тому часто важко відокремити справжні події та досягнення виробничого процесу від пропагандистських гасел.

Хоча багатотиражні газети обов'язково мали передруковувати постанови партії та уряду з питань політико-економічного розвитку держави, але основні теми статей

і дописів – поточні справи і проблеми підприємства (загальна кількість публікацій, присвячених місцевим виробничим особливостям, сягала 70%), тому ці газети можна вважати послідовним «літописом» історії конкретного заводу, фабрики, установи, навчального закладу у фактах, документах, поглядах сучасників. Усі події загальносоюзного й республіканського значення на шпальтах багатотиражок здобували місцевий акцент, усі державні плани набували конкретного змісту. У цьому полягає ще одна специфіка багатотиражної преси.

Центральні й обласні газети часто спиралися на матеріали багатотиражок, публікуючи їх у себе та використовуючи для загальної пропаганди, адже сторінки виробничих чи колгоспних газет рясніли розповідями про «передовиків», про «перевиконання планів», про «соцзмагання» на конкретному підприємстві, у колгоспі, в установі чи виші, містили портрети «героїв праці», винахідників і раціоналізаторів, фото новобудов, цехів, верстатів, сільськогосподарської техніки тощо.

Необхідно враховувати низку специфічних особливостей багатотиражної преси, пов'язаних із критеріями атрибуції газет.

1. *Анонімність (деперсоналізація авторства)* статей робітничих і сільських кореспондентів, котрі були звичайними працівниками. У найкращому разі авторство зазначалося ініціалами.

2. *Нестабільність назв газет* (зокрема в 1930-х рр.) – частина їх зміна, що пояснювалося історичними особливостями розвитку України. Так, «Стахановець шкіряник» – видання Київського шкіркокомбінату (1929–1941 рр.) – упродовж свого існування мало назви «Кліщі», «Червоний чинбар», «Стахановець шкіряник». Газета Київського судноремонтного заводу «Сталінець» (1929–1936, 1939, 1940 рр.) йменувалася «Червоний затонець», подвійною назвою «Червоний затонець = Экономическая жизнь». Тижневик Київської фабрики ім. Смирнова-Ласточкина (1932–1940 рр.) «Сталінський шлях» тричі змінював назву: «Червона швачка», «Червоний швейник», «Смирновка». «Голос КРЕСУ» (1929–1941 рр.) – газета робітників і службовців будівництва Київських райелектростанцій – перейменувалася на «Турбогенератор», «Електрик на варті», «Столичний КРЕС». Часопис Вінницької швацької фабрики «Червона голка» (1931, 1932 рр.) був «Володаркою», «За стахановські темпи» тощо.

3. *Наявність численних додатків, бюлетенів, «листоків», «сторінок», «газет у газеті»*, які складно відрізнити від основного видання. Великі заводи випускали свій основний часопис, що мав чимало додатків. Типовий приклад – щоденна газета «Домна» Макіївського металургійного заводу (1926–1940 рр.), що мала додатки «Будь начеку!», «Листовка “Домны”», «Листок “Домны”», «Четырнадцатый МЮД», «За большевистскую технику», «За колективізацію», «За сталь», «Пароль – Домна 6», «Макеевский рабочий», «На стройке», «За чистый завод», «Литературная страница», «Фабзаучник».

4. *Перехід на іншу мову викладу матеріалів або зміна мови в назві*. Ця особливість характерна для газет, що виходили в період політики українізації, натомість після її згортання відбувалися чергові перейменування.

5. *Ідентичність назв газет різного підпорядкування*. Від початку 1930-х рр. самотутні найменування попереднього десятиліття зазнавали уніфікації, у різних галузях з'являлися численні часописи з назвами на зразок «Сталінець», «Ударник», «Стахановець», «Мотор», «Дзержинець» і под. Наприклад, свої «Ударники» існували на взуттєвій, меблевій, швейній фабриках, паровозоремонтному суднобудівному, консервному й цукровому заводах, випускалися у виправно-трудових установах, друкарнях, закладах освіти тощо. Найчастіше повторювалися назви колгоспних, радгоспних і газет політвідділів МТС, а також різноманітних додатків до них.

6. *Атрибуція колгоспних та радгоспних газет, органів політвідділів МТС*, які мали однакові назви основних газет, а також спецвипусків, додатків, бюлетенів, листків, звернень, котрі готувалися найчастіше з допомогою виїзних редакцій. Періодичність виходу колгоспних багатотиражок не регламентувалася, упродовж року видавалися від 8 до 50 номерів, а наклад становив від 300 до 1000 прим. (для порівняння: тиражі виробничих газет сягали 5000, іноді доходили до 10 000). Ця ситуація відображала соціальний стан і специфіку сільськогосподарського виробництва, яке не мало такої чіткої організації, як промисловість. Типовими назвами були «Авангард», «Колгоспне життя», «Ленінський шлях», «Червоний свинар» тощо. Усі колгоспні газети були малоформатними (А4), мали лише дві (зрідка чотири) сторінки. За змістом вони закономірно значно відрізнялися від часописів промислових підприємств, адже присвячувалися завданням прискорення колективізації, висвітлювали питання колгоспного життя і внутрішні справи господарства. Від початку 1930-х рр., коли колективізація тільки розгорталася, колгоспні багатотиражки лише вступили у стадію розвитку, вони значно відставали від фабрично-заводських, котрі на той час уже сформувалися. Утім у той період колгоспні газети були чи не найдоступнішими з усіх засобів масової інформації, адже вони розповсюджувалися безкоштовно та майже всі україномовні, що відображало специфіку читачів й організацію сільськогосподарської галузі виробництва.

7. Проблему становлять часті зміни *адміністративно-територіального устрою*, регіональної підпорядкованості, перейменування міст і сіл, присвоєння назвам підприємств та колгоспів імен партійних діячів або їх скасування залежно від історичних обставин чи політичної кон'юнктури. Це вимагає створення картотеки встановлення місця видання й з'ясування всіх подібних змін.

8. Різна *періодичність видань*, що пояснюється економічними причинами (брак паперу), перепрофілюванням газет, цензурними питаннями, впливом суспільно-політичної ситуації тощо.

9. *Підпорядкування газет*. У період посилення ролі партії, зокрема в роки індустріалізації та колективізації, багатотиражні видання, майже всі з яких у 1920 – на початку 1930-х рр. існували як газети робітників, службовців та селян, наприкінці 1930-х перетворилися на органи парткомів, дирекцій, завкомів, профспілок, що було свідченням перемоги радянської держави та «сталінської Конституції». Серед таких газет – «Зубчатка», «Кліщі», «На рейки», «Паровозник» («Паротяжник») та ін. Це супроводжувалося й перепрофілюванням. Так, у 1930-х рр. частина багатотиражок перетворилася на районні часописи.

Отже вже камеральна стадія джерелознавчого аналізу є трудомісткою, передбачає врахування класифікації за фасетним принципом: назва, призначення (профіль), походження, склад і зміст, соціальна належність, хронологія, географічний (регіональний) критерій, мова, періодичність, види (різновиди) видань, проблематика, що застосовується як засіб пізнання історичного та бібліографічного джерела з урахуванням конкретного предмета¹⁰.

Сьогодні створення баз даних дозволяє вести пошук за різними класифікаційними ознаками, що значно спрощує процедуру виявлення необхідних дослідникам газет, застосовувати кількісні методи контент-аналізу з метою встановлення ступеня типовості та специфічності проблематики для газет підприємств різного профілю, територіального розташування, підпорядкованості, визначення ознак, рис, властивостей джерела, які відбивали б суттєві аспекти його змісту. У цьому випадку застосування методів

¹⁰ Джерелознавство історії України: Довідник / Ред. кол.: Г.В.Боряк, І.Н.Войцехівська, Я.С.Калакура (заст. голови), С.Ф.Павленко та ін. – К., 1998. – 212 с.; Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І. [та ін.]. Історичне джерелознавство: Підруч. для студ. істор. спец. ВНЗ. – К., 2002. – 488 с.

індукції передбачає використання додаткових прийомів класифікації за тематичними блоками: перший – події суспільно-політичного життя, соціально-економічні питання, культурне буття, масштаб проблем, жанри публікацій та їх автори; другий – експертна оцінка якісного складу матеріалів на основі отриманих даних, що дає змогу визначити, яким є співвідношення виробничої, соціальної проблематики та ідеологічної складової в текстах газетних матеріалів. Отже можна встановити залежності (зв'язки) між певними одиницями, наприклад тематикою публікації й масштабом її проблемності і значимості (загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів тощо) задля визначення динаміки розвитку, або навпаки, регресу тематичної структури потоку інформації.

Інформаційна насиченість багатотиражних газет за умови системного підходу до їх вивчення характеризує їх як багатогранне джерело інформації про свою епоху. Однак багатотиражна преса підлягає ґрунтовній джерелознавчій критиці, ступінь її достовірності як джерела можна визначити лише за умови врахування історичного контексту й залучення комплексу інших джерел. Утім, видання періоду 1920–1930-х рр. містять чимало прямих свідчень про тогочасні події у суспільно-політичному, економічному, культурному житті країни та панівну ідеологію. Як комплексне історичне джерело, багатотиражна преса є унікальним феноменом радянської періодики, що відображає як методи впливу на масову свідомість, формування трудових відносин, так і факти щоденного життя, де зафіксовані всі тогочасні проблеми й події (від побутових до загальнополітичних) – мікроісторія, мікротематика та макроісторія, макропроблематика, спрямована на організацію «соціалістичного будівництва», прискорення економічного розвитку в найскладніший період утвердження радянської влади.

Багатотиражна преса в 1920–1930-х рр. мала значне поширення, відіграла роль найнижчої, але ефективної ланки ідеологічного впливу та формування суспільної думки, адже охоплювала майже все населення країни. Водночас вона виконувала й функцію згуртування колективу, залучала широке коло читачів і дописувачів, дотичних до конкретної сфери, була близькою до кожного працівника, оскільки висвітлювала щоденне життя окремого підприємства, установи, організовувала на виконання економічних та політичних завдань, декларувала високу значимість «людини праці» як основної рушійної сили у справі «будівництва соціалізму», проголошувала гасло провідної ролі «народних мас» в історії.

REFERENCES

1. Boriak, H.V. (Ed.). (1998). *Dzbereloznavstvo istorii Ukrainy: dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Borysenko, T.O., Lukianchuk, O.S., Zalizniuk, O.S. (2004). *Hazety Ukrainy 1930–1934 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: katalog*. [in Ukrainian].
3. Kalakura, Ya.S., Voitsekhivska, I.N., Pavlenko, S.F., Korolov, B.I., Palienko, M.H. (2002). *Istorychne dzbereloznavstvo: pidruchnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Romaniuk, M.M. (2002). Ukrainse presoznavstvo yak spetsialna istorychna dystsyplyna: do postanovky problemy. *Polibrafita i vydavnycha sprava*, 39, 9–19. [in Ukrainian].
5. Rudyi, H. (2008). Periodyka Ukrainy 1917–1940 rr. yak istorychne dzherelo. *Bibliotечnyi visnyk*, 1, 29–35. [in Ukrainian].
6. Vakulchuk, O.A. (2021). *Bahatotyrazhna prasa Ukrainy 1917–1941 rr.: stanovlennia, rozvytok, kontent*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Vakulchuk, O.A. (2020). Bahatotyrazhni hazety yak kompleksne istorychne i bibliografichne dzherelo i zasib komunikatsii. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy*, 26, 224–238. [in Ukrainian].
8. Vakulchuk, O.A. (2021). Istoriohrafii bahatotyrazhnykh hazet 1920–1940-kh rr. yak skladovoi radianskoj periodyky. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy*, 27, 211–220. [in Ukrainian].
9. Vakulchuk, O.A., Zalizniuk, O.S., Lobuzina, K.V. (2012). *Hazety Ukrainy 1935–1940 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: katalog*. [in Ukrainian].
10. Vakulchuk, O.A., Zalizniuk, O.S. (2014). *Hazety Ukrainy 1917–1920 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: katalog*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Yas, O.V. (2005). “Istoriya fabrik i zavodov”. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3, 637–640. Kyiv. [in Ukrainian].

Olha VAKULCHUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Head of the Press Studies Department,
V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), vakulchuk@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4171-3886>

Liubov DUBROVINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Director General of the V.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), dubrovina@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1011-7910>

Mass-Circulation Newspapers of the 1920s – 1930s: On the Question of Methodology of Historical and Source Research

Abstract. The aim of the article is to reveal the specific features of mass-circulation newspapers as a separate type of historical sources of newspaper type, to determine the basic methodological principles and to outline a set of empirical methods to reveal the source potential of mass-circulation newspapers of the 1920s – 1930s. **The methodology is based** on the principle of historicism and objectivity, systematic approach. The following methods are used: chronological, attribution, classification, systematization, structural-functional and bibliographic analysis. **The novelty** is to reveal the specifics of the complex of mass-circulation newspapers of the 1920s – 1930s as a separate type of periodical press and an object of historical source studies, which is carried out for the first time. The specific features of the complex research of mass-circulation newspapers, the means of reflecting their historical reality and the possibility of studying their information potential are revealed. **Conclusions.** Mass-circulation newspapers are mass periodicals, a separate specific type of Soviet press, which dates back to the 1920s – early 1930s, when the Communist Party and the Soviet state developed strategies and tactics for implementing ideological influence on the consciousness of the masses and organizing socialist construction. The enormous propaganda potential of mass-circulation newspapers became a testing ground for manipulative methods of influencing the formation of Soviet ideology and strengthening the control function of party bodies. At the same time, we observe the formation of new labor relations, ideological and local patriotism of employees, which contributes to the cohesion of labor collectives. The branching out of the structure and the development of the functions of mass-circulation newspapers, the increase in their number and variety, reflect this process and the gradual movement from relative independence to absolute integration into the general Soviet press. At the same time, mass-circulation newspapers are a living source of information of local character, regional history, which can be revealed both through the use of general principles of historical science methodology and through partial methods of identifying and attributing newspapers, scientific description, classification and systematization in fuzzy definiteness of the substantive aspect of the information structure of mass-circulation newspapers and other features that depended on the specific historical conditions, the search for methods of political and economic establishment of Soviet power.

Keywords: mass-circulation newspapers as a historical source, Soviet ideology, attribution of mass-circulation newspapers, press studies, retrospective bibliography.